

Економіка сільського господарства

Прокопа І.В., д-р екон. наук, чл.-кор. УААН,

Попова О.А., канд. екон. наук,

Бетлій М.Г.

Інститут економіки та прогнозування НАН України

ЗАЙНЯТІСТЬ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ В УКРАЇНІ: ТЕРИТОРІАЛЬНА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ

Розглянуто регіональні особливості зайнятості сільського населення на підприємствах, організаціях та особистих селянських господарствах, а також його трудової міграції. Вперше для цих цілей використана і проаналізована наявна статистична база по сільській місцевості 490 адміністративних районів. Надані результати оцінки внутрішньорегіональної диференціації зайнятості сільського населення.

Проблема зайнятості сільського населення, точніше – проблема його масової незайнятості, залишається однією з найгостріших в Україні, зумовлюючи негаразди в соціально-економічному становищі селян та неблагополучну, зокрема й криміногенну, ситуацію в селах. Очевидними явищами тут стали безробіття – як офіційне, так і приховане; трудова міграція – як у межах країни, так і за кордон; масштабна самозайнятість – як формальна, так і неформальна, тіньова. Міжрегіональні відмінності (на рівні областей і АР Крим) щодо зазначених явищ значно варіюють. При цьому середньорегіональні показники, якими звично послуговуються для аналізу стану зайнятості та безробіття, за відсутності доступних даних щодо територій нижчого рівня, завуальовують вкрай неблагополучні ситуації в окремих районах і населених пунктах. Державна політика зайнятості сільського населення, яка формується на основі такого усередненого аналізу, може виявитися "легким дощем по верхівках дерев, який не доходить до коріння". Наслідки від її реалізації залишатимуться такими ж невтішними, якими вони є нині, – масова трудова міграція, обезлюднення сіл тощо.

Для оцінки ситуації у сфері зайнятості сільського населення можна скористатися офіційними статистичними даними двох обстежень, які проводить Держкомстат України: щорічного вибірко-

вого обстеження населення (домогосподарств) з питань економічної активності та періодичного (один раз на 5 років) суцільного обстеження сільських населених пунктів. Характер інформації про зайнятість, яка збирається в процесі цих обстежень, дещо різний. За матеріалами першого обстеження, яке ґрунтується на методології МОП, розраховуються показники економічної активності населення, обсягів та рівнів зайнятості й безробіття. За його даними можна досліджувати склад, структуру робочої сили, окремі напрями діяльності населення. Друге обстеження містить інформацію про обсяги й структуру зайнятості сільського населення за видами економічної діяльності, за місцем проживання та за межами свого населеного пункту. У статистичних збірниках, які публікуються за матеріалами цих обстежень, окремі параметри подаються в регіональному розрізі (АР Крим і області).

Оскільки згадані обстеження проводяться за різними методиками, пряме співставлення їх даних некоректне. Водночас вони загалом однаково характеризують незадовільний стан соціально-трудової сфери у сільській місцевості. Він висвітлюється й у ряді публікацій з цієї проблеми, в більшості з яких використовуються матеріали вибіркового обстеження домогосподарств з питань економічної активності. Для розкриття теми цієї статті більше підходять дані про зайнятість населення з матеріалів суцільних обстежень сільських населених пунктів, зокрема останнього з них, яке проведено за станом на 1 листопада 2005 р.

Однією з характеристик сучасної трудової діяльності сільського населення є невисокий рівень зайнятості в "організованому" секторі економіки. За даними обстеження сіл частка осіб, зайнятих на підприємствах і в організаціях усіх галузей національного господарства, у 2005 р. становила 44,7% від загальної кількості сільських жителів працездатного віку та офіційно працюючих пенсіонерів. Варіація цього показника по регіонах істотна: від 34,4% в Херсонській області до 59,8% – у Київській. Зважаючи на сформовану тривалим часом звичку селян, а відтак наявним й донині бажанням їх працювати саме в "організованих" формах, зазначений показник досить адекватно відображає неблагополучну ситуацію щодо зайнятості на селі.

Ми вважаємо, є підстави характеризувати стан із працевлаштуванням селян, як критичний, в областях, де рівень зайнятості працездатного населення на підприємствах і в організаціях нижчий середнього по Україні (до 40%), і дещо благополучніший – в областях з перевищенням середнього рівня (понад 50%). Найбільш не-

благополучний стан із працевлаштуванням сільського населення на підприємствах і в організаціях в уже згаданій Херсонській, а також Чернівецькій, Івано-Франківській, Волинській і Рівненській областях та АР Крим; благополучніший – у Хмельницькій, Харківській, Полтавській, Чернігівській, Донецькій і Київській областях (рис. 1). Низький рівень зайнятості сільського населення в "організованому" секторі економіки не може не турбувати органи державної влади різних рівнів. Особливо це непокоїть органи виконавчої влади на місцях, адже одним з напрямів державної політики зайнятості, як задекларовано у проекті Закону України "Про внесення змін до Закону України "Про зайнятість населення"", є досягнення *повної, продуктивної* зайнятості. На виконання указів Президента України, розпоряджень Кабінету Міністрів у цій сфері, зокрема, щодо створення щорічно 1 млн робочих місць протягом 2006–2009 рр. [1], проводиться відповідна робота. За відсутності можливостей швидкого створення робочих місць в "організованих" формах, в нагоді стають "хоч би які" місця, навіть ті, які раніше вважалися підсобними. При цьому ігнорується малопродуктивний характер такої зайнятості, її невідповідність закріпленій в Конституції України вимозі забезпечення умов для повного здійснення громадянами права на працю з можливістю заробляти собі на життя цією працею.

Згадане вище стосується, насамперед, особистого селянського господарства (ОСГ), зайнятість в якому у трансформаційний період набула статусу повноправного місця прикладання праці, залишаючись при цьому не бажаною, а вимушеною формою трудової діяльності переважної кількості селян. З 2005 р. статистичні органи не публікують дані за цією категорією зайнятості окремо, хоча у попередні роки оприлюднювалась відповідна інформація, в тому числі по регіонах. Зокрема, в статистичному збірнику "Економічна активність населення 2005" чисельність зайнятих в особистому селянському господарстві окремо не виділяється, але врахована у загальній сумі зайнятого населення в сільському господарстві, мисливстві, лісовому та рибному господарстві. Лише у вміщеній у збірнику доповіді "Статистично-аналітичний огляд стану ринку праці України у 2005 році" вказана загальна по Україні кількість осіб віком 15–70 років, зайнятих в особистих селянських господарствах, – 3 млн осіб (на 14,3% більше, ніж у 2004 р.) [2]. У статистичному збірнику "Соціально-економічне становище сільських населених пунктів України" за 2005 р. подано кількість *сільських* жителів у працездатному віці, зайнятих в особистому селянському господарстві (2,6 млн осіб) [3],

Рис. 1. Регіональна диференціація ситуації із зайнятістю сільського населення

Джерело: розраховано за даними державного статистичного спостереження "Соціально-економічна характеристика сільського населеного пункту" форма № 1-село, проведеного Держкомстатом України.

причому ці дані розшифровано по регіонах. Ми використали їх для розрахунку рівнів зайнятості сільського населення за об'єктами, що представлено на рис. 2.

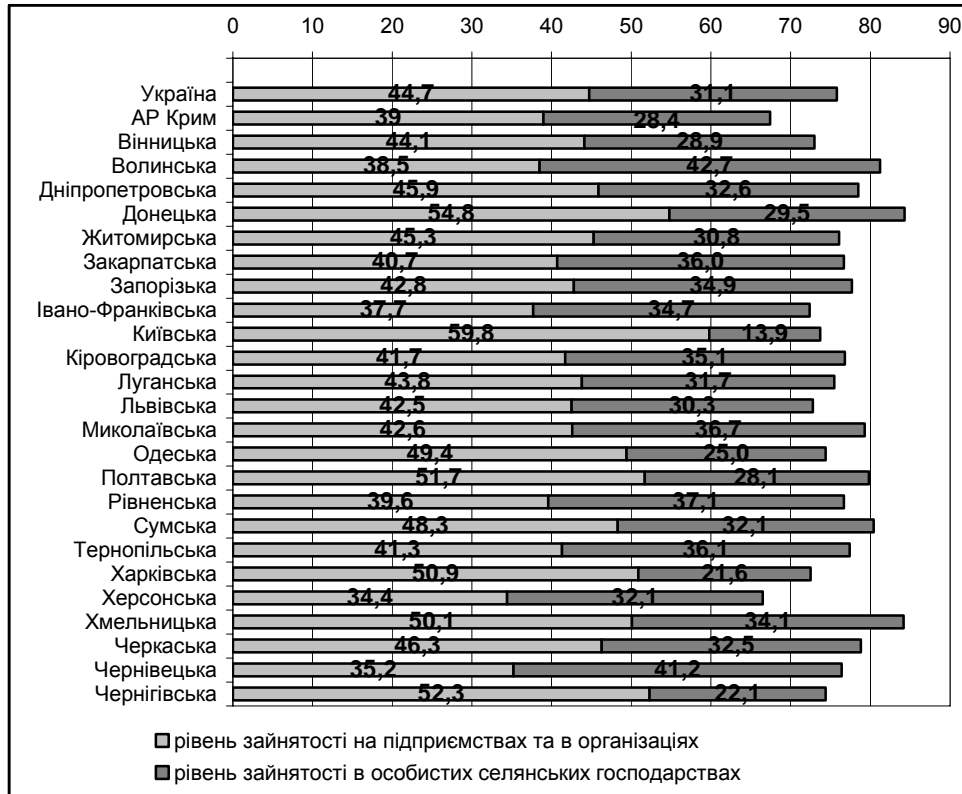

Рис. 2. Рівні зайнятості сільського населення на підприємствах і в організаціях та в особистому селянському господарстві, %

Джерело: розраховано за даними державного статистичного спостереження "Соціально-економічна характеристика сільського населеного пункту" форма № 1-село, проведеного Держкомстатом України.

Загальний рівень зайнятості сільського населення, розрахований як відношення кількості зайнятих на підприємствах, в організаціях і в особистих селянських господарствах до чисельності осіб у працездатному віці та працюючих пенсіонерів ("трудові ресурси"), коливається в межах від 67% в АР Крим та Херсонській області до 84% у Донецькій та Хмельницькій областях. Проте співвідношення між зайнятими в "організованому" секторі економіки та ОСГ у певних регіонах вселяє підозру про вдале маніпулювання часткою зайнятих в особистих селянських господарствах з метою вирівнювання регіональних рівнів зайнятості з середньоукраїнським показником. Так, у регіонах з неблагополучним станом зайнятості селян на підприємствах і в організаціях – Херсонській, Чернівецькій, Івано-Франківській, Волинській і Рівненській областях та АР Крим – рі-

вень зайнятості сільського населення в особистому селянському господарстві становить 30–40% і більше. Натомість у благополучніших у цьому відношенні областях – Хмельницькій, Харківській, Полтавській, Чернігівській, Донецькій, Київській – частка зайнятих у ОСГ облікована на рівні 20–30%. Це можна пояснити як реальним обмеженням можливостей зайнятості селян в особистих господарствах через наявність основної роботи, так і "технічним" аспектом – відсутністю потреби обліковувати високий рівень зайнятості в цих господарствах.

Особисте селянське господарство як основне місце прикладання праці не влаштовує не лише переважної більшості обліковуваних зайнятими тут селян, але й частини законотворців, чиновників, науковців. Правове врегулювання статусу зайнятих тут осіб не завершено, хоча дискусії та обговорення різних методик проводяться вже досить тривалий час [4].

Разом з тим статистичні органи на користь можливості масштабного обліковування зайнятості населення в особистих селянських господарствах змінили останнім часом методологічні засади віднесення осіб до зайнятих в цих господарствах. Раніше для віднесення до категорії зайнятих необхідно було відпрацювати протягом обстежуваного тижня не менше 4 год., а в особистому селянському господарстві – не менше 30 год. При впровадженні нової програми вибіркового обстеження (як стверджують працівники статистичних органів – за рекомендацією експертів МОП) зайнятими економічною діяльністю вважаються особи, які працювали впродовж обстежуваного тижня хоча б одну годину; було скасовано критерій 30 робочих годин для категорії зайнятих в особистих селянських господарствах з метою ринкової реалізації виробленої продукції [5]. Хоча таких "полегшених" вимог, здається, нема в жодній країні.

Згідно з "правилом пріоритетності", яким керуються статистики при обстеженні населення щодо економічної активності, зайнятості надається перевага перед безробіттям. Відтак обліковування масштабної зайнятості в особистих селянських господарствах виявилось вдалою формою приховування безробіття. А також "тінізації" зайнятості підприємницькою діяльністю в інших сферах агробізнесу та позааграрних сферах. Воно не покладає ніяких зобов'язань на обліковуваних зайнятими тут осіб – ні щодо необхідності реєстрації, ні щодо оподаткування; не обмежує в можливостях зайнятості в інших сферах, поза межами сільського населеного пункту, навіть за кордоном. Достатньо на тих тижнях, впродовж яких статистичні органи прово-

дять вибіркоче опитування населення з питань економічної активності, потрапити їм "на очі" і усно заявити про зайнятість в особистому селянському господарстві, без усяких на те підтверджень.

Ще одна особливість сучасної зайнятості сільського населення – масштабна трудова міграція, яка характеризується часткою зайнятих поза межами свого населеного пункту, у тому числі в містах та за кордоном. Ця особливість спостерігається наочно як в селах – періодично певний контингент чоловіків і жінок виїжджає на роботу, так і в містах – сільська говірка часто звучить в громадських місцях, дефіцит дешевого житла під найом зростає. Представники влади та дослідники подають досить великі цифри щодо обсягів цієї зайнятості. Проте в матеріалах обстеження сіл у 2005 р. зафіксовано всього 1,5 млн осіб, які працювали на підприємствах і в організаціях поза межами свого населеного пункту (переважно в містах і селищах міського типу). Очевидно, тут майже не відображена закордонна трудова міграція, адже навіть у докризовий період чисельність працюючих за межами своїх сіл перевищувала 2 млн осіб.

Отже, за даними обстеження сільських населених пунктів, нині понад 40% їх жителів, які працюють на підприємствах і в організаціях, або майже чверть всього зайнятого (включаючи й особисте селянське господарство) сільського населення працює за межами свого села. У Львівській, Київській, Івано-Франківській, Харківській, Донецькій областях частка цієї категорії працюючих досягає 30–40%. Маловиїзним на роботу за межі села є сільське населення Херсонської, Кіровоградської, Миколаївської областей – лише близько 10% (рис. 3). Зрештою, частка офіційно облікованих трудових мігрантів періодично поповнюється тимчасово вільними особами, які лише сезонно зайняті в особистих селянських господарствах.

Умови і, відповідно, показники зайнятості сільського населення істотно різняться не лише за регіонами, але й усередині регіонів за адміністративними районами. Адже в кожній області є райони, прилеглі до обласного центру та інших великих міст, у яких можна знайти роботу, і "глибинні"; зі сприятливими умовами для товарного виробництва певних видів сільськогосподарської продукції (овочевої, баштанної, плодово-ягідної тощо), розвитку рекреаційно-туристичних видів діяльності й т. п. і без таких умов; з добре та недостатньо розвинутих підприємницьким сектором у сільському господарстві тощо. Зазначені й інші чинники зумовлюють різні співвідношення між зайнятими на підприємствах і в організаціях та в особистих селянських господарствах, за місцем проживання і поза ним.

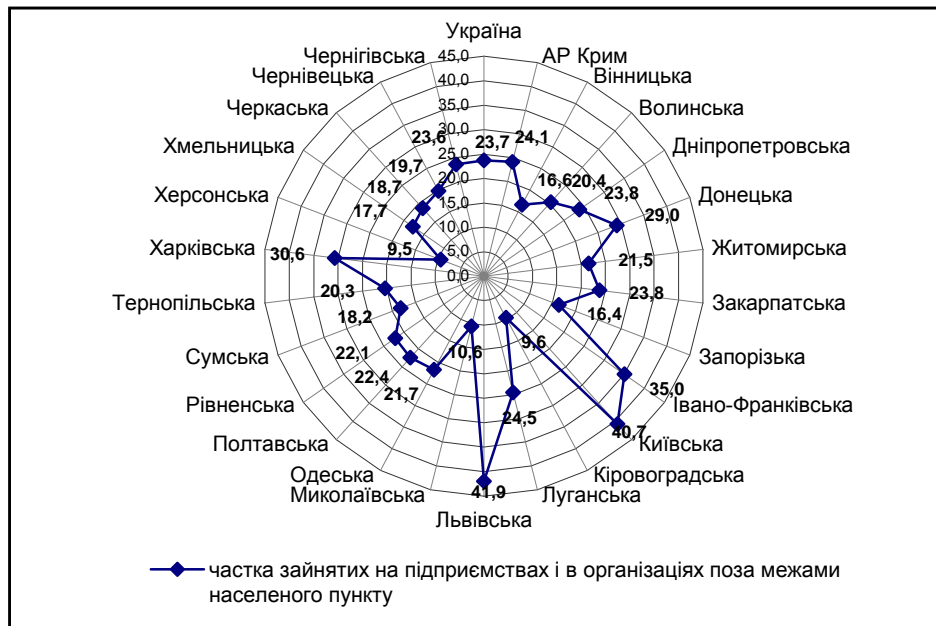

Рис. 3. Зайнятість сільського населення поза межами села, %

Джерело: розраховано за даними державного статистичного спостереження "Соціально-економічна характеристика сільського населеного пункту" форма № 1-село, проведеного Держкомстатом України.

Групування адміністративних районів України за часткою сільських жителів, зайнятих у 2005 р. на підприємствах і в організаціях різних галузей національного господарства, показало, що у 38-ми районах (7,8% від загальної кількості) вона не перевищувала 30%, у 209-ти (42,7%) перебувала у межах 30,1–45,0%, ще у 204-х (41,7%) – у межах 45,1–60,0% і у 39-ти (7,8%) – була більшою 60%. Отже, за цим показником райони демонструють майже нормальний розподіл: із чотирьох груп дві крайні і дві середні між собою практично однакові.

Але якщо райони з часткою зайнятих на підприємствах і в організаціях у межах 30,1–45,0% та 45,1–60,0% (друга і третя групи) є в кожному регіоні, то першу (надто неблагополучну щодо "організованої" зайнятості) та четверту (найблагополучнішу) формують переважно представники різних регіонів. Більшість першої групи становлять 20 районів західних та 4 райони Херсонської областей, а основну частину четвертої – 10 районів Київської, 5 – Одеської, по 4 – Хмельницької та Чернігівської областей. У переважній більшості регіонів райони розподіляються на 3 групи (перша, друга, третя або друга, третя, четверта) (рис. 4).

Внаслідок нерозвиненості сфери прикладання праці на селі вагомий вплив на диференціацію районів за рівнем зайнятості сіль-

ського населення на підприємствах і в організаціях справляє можливість працевлаштування селян за межами своїх населених пунктів. За окремими винятками, повсюдно у районах, в яких відносно більша кількість сільських жителів зайнята на підприємствах і в організаціях, від групи до групи збільшується відсоток зайнятих поза межами своїх сіл. Власне, значна частина районів завдяки цьому показнику й потрапляє у групи з вищим рівнем зайнятості.

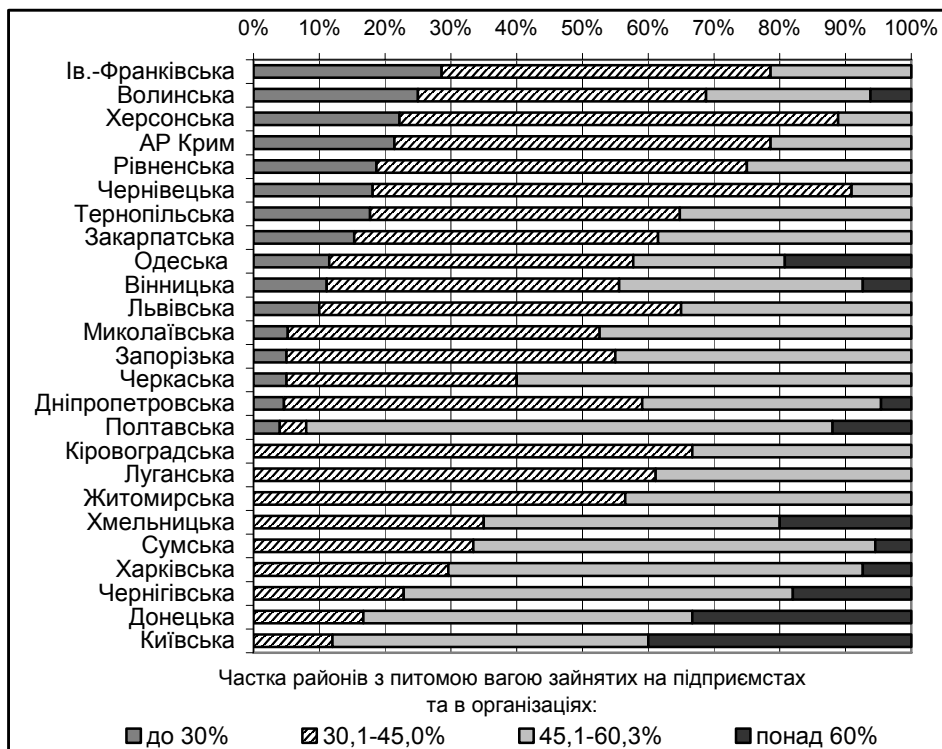

Рис. 4. Розподіл адміністративних районів України за часткою сільського населення, зайнятого на підприємствах та в організаціях, %

Джерело: розраховано за даними державного статистичного спостереження "Соціально-економічна характеристика сільського населеного пункту" форма № 1-село, проведеного Держкомстатом України.

Так у Полтавській області в двох із трьох районів, які увійшли до групи з найвищим рівнем зайнятості сільського населення на підприємствах і в організаціях, – Полтавському і Кременчуцькому – за межами своїх сіл працює відповідно 75 і 80% цієї категорії зайнятих. У Київській області, де до групи з найвищим рівнем зайнятості на підприємствах та в організаціях увійшло аж 10 районів (із 25), у 6-ти районах частка зайнятих за межами своїх сіл перевищує 57%, у тому числі у Києво-Святошинському вона становить 70%, Бородянському – 75%. Вочевидь її формують передусім особи, зай-

няті на підприємствах і в організаціях великих міст та інших міських поселень, розташованих у межах транспортної доступності сільських жителів.

В Івано-Франківській та Львівській областях, як уже зазначалося, робота сільського населення поза місцем проживання взагалі є домінуючою в категорії зайнятих на підприємствах і в організаціях. В районах цих областей, де частка категорії зайнятих не перевищує 30% працездатного населення, поза своїми селами працює відповідно 46 і 52% зайнятих. У тих же районах, де вона перебуває у межах 30,1–45,0%, відсоток зайнятих на стороні досягає відповідно 70 і 65%, а у межах 45,1–60% – 78 і 79%. Тут, очевидно, йдеться уже не лише про поїздки сільських жителів на роботу в транспортно доступні міські поселення, але й про виїзд на заробітки за межі областей. Подібна ситуація має місце і в багатьох районах інших західних областей.

Переважання трудових мігрантів у структурі сільського населення, зайнятого в "організованому" секторі економіки, свідчить про надзвичайно напружену ситуацію з місцями прикладання праці у переважній частині сільської місцевості. Головними роботодавцями тут залишаються підприємства і організації сільського, лісового і рибного господарства. На них у 2005 р. в цілому по Україні працювало 53,1% зайнятих за місцем проживання. На підприємствах добувної і обробної промисловості, з виробництва електроенергії, газу та води, а також у будівельних організаціях було зайнято 8,3%, в закладах освіти і охорони здоров'я – 21,5%, інших галузях (в основному сфери послуг) – 17,1% сільських жителів. Подані показники не враховують зайнятих в особистих селянських господарствах. Для порівняння: у структурі населення, зайнятого на сільських (non-metro) територіях США у кінці 90-х рр., частка працюючих у сільському господарстві, сільськогосподарському обслуговуванні, лісовому та рибному господарстві становила 8%, промисловості і будівництві – 23%, торгівлі й обслуговуванні – 44%, решті галузей – 25%.

Зайнятість сільського населення на підприємствах і в організаціях сільського, лісового і рибного господарства за місцем проживання залежить від багатьох чинників: наявності відповідних виробничих формувань чи їх підрозділів у селах, структури виробництва (зокрема, вирощування трудомістких культур, ведення тваринництва тощо), розвиненості сфери прикладання праці в позааграрних видах економічної діяльності.

Частка осіб, які працюють у сільському, лісовому і рибному господарстві в загальній чисельності сільського населення, зайнятого на підприємствах і в організаціях за місцем проживання, коливається по регіонах від 20,7% у Закарпатській до 64,1% у Кіровоградській областях. Проте у більшості регіонів – 17-ти із 25-ти – вона коливається в межах 49–60%. Поза цими межами перебувають, з одного боку, окрім Закарпатської, Івано-Франківська (24,1%), Львівська (33,1) та Чернівецька (36,1), а з другого – поряд з Кіровоградською, Одеська (62,3), Миколаївська (60,9) та Полтавська (60,7%) області. Отже, підприємницькі структури аграрного і лісогосподарського спрямування продовжують відігравати вирішальну або досить вагому роль у сфері працевлаштування сільського населення в більшості регіонів України.

Водночас згадана роль не однозначно проявляється на рівні адміністративних районів. Аналіз зайнятості сільського населення на підприємствах і в організаціях *різних видів економічної діяльності* по адміністративних районах підтверджує, що на сучасному етапі спостерігається цілком видимий і відчутний зв'язок між загальним рівнем зайнятості та часткою зайнятих саме на підприємствах сільського, лісового і рибного господарства. Проте чітко цей зв'язок простежується при переході від I групи районів із загальним рівнем зайнятості на підприємствах і в організаціях до 30,0% до II із загальним рівнем зайнятості на підприємствах і в організаціях 30,1–45%. При порівнянні ж наступних сусідніх груп це правило у ряді випадків порушується, з'являються винятки.

Тому при дослідженні внутрішньообласної диференціації за рівнем зайнятості сільського населення у підприємницькому секторі сільського, лісового і рибного господарства важливо було встановити напрям зміни цього показника по групах районів з різною часткою зайнятих на підприємствах і в організаціях. У табл. 1 представлено результати розподілу районів за характером зміни; виділено регіони, у яких збільшення зайнятості у підприємницькому секторі сільського, лісового і рибного господарства прямо корелює із зростанням загального її рівня; регіони, у яких спостерігається змінний зв'язок, і такі, де зв'язок між зазначеними показниками є оберненим. Перший тип зв'язку нині спостерігається у 9-ти областях України, відповідна інформація про них вміщена у верхній частині табл. 1. Можна припустити, що тут найменш диверсифікована сфера прикладання праці в сільській місцевості.

Таблиця 1

Розподіл регіонів за видами зв'язку між зайнятістю сільського населення у підприємницькому секторі сільського, лісового і рибного господарства та загальним рівнем зайнятості на підприємствах і в організаціях, 2005 р.

Регіон (АР Крим, області)	Частка осіб, які працюють у сільському, лісовому і рибному господарстві, у загальній чисельності зайнятих на підприємствах і в організаціях за місцем проживання, %				
	всього	у т.ч. в районах із загальним відсотком зайнятих на підприємствах і в організаціях			
		до 30%	30,1–45%	45,1–60%	понад 60%
I. Прямий					
Кіровоградська	64,1	-	62,8	65,5	-
Миколаївська	60,9	48,6	56,5	65,2	-
Донецька	59,5	-	48,5	57,3	65,3
Чернігівська	59,5	-	56,5	59,1	63,0
Хмельницька	58,5	-	55,3	57,8	63,7
Луганська	58,3	-	56,4	63,5	-
Херсонська	58,0	51,9	57,9	73,0	-
Черкаська	57,5	45,7	56,4	58,6	-
Волинська	51,7	40,3	53,9	55,7	60,9
II. Змінний					
Одеська	62,3	54,2	59,7	65,2	63,0
Полтавська	60,7	52,0	56,2	63,1	49,1
Сумська	57,8	-	54,0	60,4	41,1
Вінницька	57,0	61,4	55,6	60,4	44,8
Запорізька	56,4	53,1	58,2	55,2	-
АР Крим	55,9	57,6	54,8	57,3	-
Дніпропетровська	55,0	60,3	55,3	57,0	36,8
Тернопільська	49,4	48,6	49,8	49,2	-
Рівненська	48,7	41,5	50,4	48,6	-
Чернівецька	36,1	22,6	39,7	36,1	-
Львівська	33,1	14,8	38,2	31,4	-
Івано-Франківська	24,1	24,2	24,3	23,6	-
Закарпатська	20,7	20,6	23,8	21,5	13,4
III. Обернений					
Житомирська	56,3	-	56,5	56,1	-
Харківська	55,6	-	57,1	55,8	47,5
Київська	53,2	-	60,8	57,2	47,8

Джерело: розраховано за даними державного статистичного спостереження "Соціально-економічна характеристика сільського населеного пункту" форма № 1-село, проведеного Держкомстатом України.

На фоні стандартного, нерідко вкрай обмеженого набору закладів освіти, охорони здоров'я, державного управління, торгівлі, транспорту і зв'язку тощо вагоме місце у працевлаштуванні займають сільськогосподарські підприємства. Залежно від наявності і розвинутості

останніх формується в населених пунктах загальний рівень та структура зайнятості за видами економічної діяльності.

Викладене можна проілюструвати прикладом Камінь-Каширського і Луцького районів Волинської області. У першому районі загальний рівень зайнятості сільського населення на підприємствах і в організаціях становить 22,9%, у другому – 61,5%, у тому числі за межами села відповідно 6,3 та 37,8%. Отже, безпосередньо у своїх населених пунктах в "організованому" секторі економіки зайнято в Камінь-Каширському районі 16,6, а в Луцькому – 29,7% працездатних сільських жителів. Структура їх зайнятості за видами економічної діяльності сформувалась така: сільське, лісове і рибне господарство – відповідно 30,7 та 60,9%; промисловість, виробництво електроенергії, газу, будівництво – 3,2 та 9,2%; освіта і охорона здоров'я – 46,3 та 18,6%¹; інші – 19,8 і 11,3%.

У більшій частині регіонів зв'язок між зайнятістю сільського населення у підприємницькому секторі сільського, лісового і рибного господарства і загальним рівнем зайнятості на підприємствах і в організаціях послаблений. У 12-ти областях і АР Крим (центральна частина табл. 1) він виявляється змінним: у більшості випадків частка зайнятих у зазначених галузях спочатку зростає, підвищуючи загальний рівень зайнятості на підприємствах і в організаціях, але в останніх групах знижується. Причому згадане спостерігається як в областях з добре, так і зі слабо розвинутим підприємницьким сектором сільського господарства.

Очевидно, в групах районів, де вектори зміни досліджуваних показників розходяться, має місце урізноманітнення сфери прикладання праці на селі. Про це свідчить розгорнута структура зайнятості сільського населення, зокрема, Полтавської області за видами економічної діяльності у групах районів із різною часткою зайнятих на підприємствах і в організаціях (табл. 2).

Із наведених даних можна зробити висновок, що зростання загального відсотка зайнятості від I до III групи відбувається значною мірою за рахунок працівників підприємств аграрного профілю, а в четвертій – завдяки збільшенню зайнятих у промисловості, будівництві, а також сфері послуг. Варто нагадати, що до IV групи у Полтавській області входять згадувані раніше Полтавський і Кременчуцький райони, де значна частина сільських жителів працює у

¹ Велика різниця у відсотках зайнятих у сфері освіти та охороні здоров'я пояснюється тим, що за наявності приблизно однакової кількості працівників цих галузей на порівнянну чисельність населення їх частка вища там, де менше робочих місць в інших сферах діяльності.

містах. Проте у них, як і у Шишацькому районі, який також входить до цієї групи, краще, ніж в інших районах, розвинута сфера прикладання праці в позааграрних видах економічної діяльності.

Таблиця 2

**Структура зайнятості сільського населення в районах
Полтавської області у 2005 р., %**

Вид діяльності	Групи районів за часткою зайнятих на підприємствах і в організаціях			
	I до 30,0%	II 30,1–45,0%	III 45,1–60,0%	IV до 60,0%
<i>Всього</i> зайнятих	100,0	100,0	100,0	100,0
у тому числі: сільське, лісове і рибне господарство	52,0	56,2	63,1	49,1
добувна і обробна промисловість; виробництво електроенергії, газу і води; будівництво	5,3	3,7	5,3	9,7
освіта і охорона здоров'я	22,7	22,2	17,7	17,8
інші галузі	20,0	17,9	13,9	23,9

Джерело: розраховано за даними державного статистичного спостереження "Соціально-економічна характеристика сільського населеного пункту" форма № 1-село, проведеного Держкомстатом України.

У трьох областях – Житомирській, Харківській і Київській вищий загальний рівень зайнятості сільського населення на підприємствах і в організаціях найбільше пов'язаний з диверсифікацією сфери прикладання праці безпосередньо в сільській місцевості і, відповідно, з меншою часткою зайнятих у сільському, лісовому і рибному господарстві (нижня частина табл. 1). Від групи до групи районів із більшим відсотком зайнятих на підприємствах і в організаціях усіх галузей частка цієї зайнятості знижується. Натомість зростає зайнятість у добувній і обробній промисловості, виробництві електроенергії, газу і води та будівництві: у Харківській області – частки зайнятих (друга група – 3,1%, третя – 9,2, четверта – 17,6%), Київській – у зазначених вище галузях відповідно 53, 8,4 і 14,4%, а також у сфері послуг (інші галузі) 12,9, 16,0 і 20,7%. У Житомирській області зміни менш контрастні.

Таким чином, поряд зі збереженням досить вагомої (в окремих регіонах – вирішальної) ролі підприємницьких структур аграрної і лісогосподарської галузей у працевлаштуванні сільського населення за місцем проживання, у більшості регіонів можна виділити адміністративні райони, де монополія цих галузей починає порушуватись.

Тут поступово активізується процес деаграризації сільської економіки² [6], який набув поширення у розвинених країнах світу і вважається одним із стратегічних напрямів розвитку сільських територій. Для України важливо опрацювати і запровадити адекватні сучасному етапу методи і механізми підтримки цього процесу та сприяння його поширенню на якомога більшу частину сільської місцевості.

Істотна внутрішньорегіональна диференціація сільських територій спостерігається і в частині зайнятості сільського населення в особистих селянських господарствах. Як уже зазначалося, особистий сектор сільського господарства нині значною мірою виконує роль "акумулятора" надлишкової робочої сили на селі і згладжує міжрегіональні відмінності щодо зайнятості сільського населення. Внаслідок компенсаційної ролі особистих селянських господарств диференціація сільських територій за рівнем загальної (включаючи ОСГ) зайнятості населення істотно менша, ніж у разі зайнятості лише на підприємствах та в організаціях. Відповідне групування усіх 490 адміністративних районів показало, що приблизно в половині з них кількість зайнятих сільських жителів становить 70–85% від чисельності працездатного населення; у чверті районів їх частка менша 70 і ще у чверті – більша 85%.

Висвітлені вище особливості нинішньої сільської зайнятості зумовлюють ще одну її рису, а саме – значну частку осіб, які трудяться поза межами "формального" сектора сільської економіки. В середньому по Україні вона становила на початок 2005 р. 64,7% (у 2,3 рази більше, ніж було на 01.01.1991 р.) і формують її масштабна зайнятість в особистому селянському господарстві та поза межами села. Наслідки цієї особливості сучасної зайнятості загалом для сільської місцевості виявляються невтішними: практично майже 2/3 працюючого сільського населення не бере участі у формуванні місцевих бюджетів за місцем проживання. При цьому найвища частка зайнятих поза "формальним" сектором спостерігається в "малобюджетних" областях – Львівській (83,5%), Івано-Франківській (82,9), Чернівецькій (73,6), Волинській (73), Закарпатській (70,8), Рівненській (70,5).

² *Деаграризація економіки* – стабільне зменшення частки (але не ролі) сільського господарства в національному господарстві, зумовлене його механізацією і хімізацією, зростанням ефективності господарювання та масштабів виробництва. Серед наслідків деаграризації економіки називають, зокрема, й те, що сільськогосподарські виробники перестають бути головною суспільною верствою на селі.

Взаємозв'язок між зайнятістю поза межами "формального" сектора сільської економіки і убогістю місцевих бюджетів яскраво характеризує приклад Кам'янсько-Дніпровського району Запорізької області [7], відомого високим рівнем товарного виробництва плодоовочевої продукції в особистих селянських господарствах. За інформацією голови районної ради, понад 90% бюджету району становлять прибуткові податки громадян, але це надходження від сплати податку працівниками бюджетної сфери та іншими громадянами, які не можуть приховати свої доходи. Селяни ж, котрі вирощують десятки тисяч тонн плодоовочевої продукції на своїх присадибних ділянках і отримують від цього чималі доходи, не платять нічого навіть за землю, на якій створюється цей прибуток. Голова районної ради вважає, що треба змінити не так податкове законодавство, як облік реальної робочої сили і реальних доходів громадян. Це дало б змогу вивести з тіні мільярди неоподаткованих гривень. "Були б у нас тоді і сучасні дороги, а в кожному селі – і бібліотека, і спортивний зал, і музична школа, і будинок дитячої творчості".

Групування адміністративних районів України за часткою сільських жителів, які трудяться поза межами "формального" сектора сільської економіки, показало, що лише у 20-ти районах із 490 ця частка була меншою 35%; у 130 – вона коливалась у межах 35,1–55%, у 253 – в межах 55,1–75% і у 87 – перевищувала 75% (табл. 3).

Характерно, що в районах, які увійшли до групи з найменшою часткою зайнятих поза межами "формального" сектора сільської економіки (тобто в них найвищий рівень зайнятості на підприємствах і в організаціях за місцем проживання), спостерігається найнижчий загальний рівень зайнятості працездатних сільських жителів – 67,7% проти 75,8% в цілому по Україні. Це також ті райони, у яких серед зайнятих на підприємствах за місцем проживання найбільше працівників сільського, лісового і рибного господарства (див. табл. 3). Отже, це типово сільськогосподарські території з мало диверсифікованою сферою прикладання праці і низькою можливістю працевлаштування у транспортно доступних міських поселеннях. Недостатньо розвинута в них і сезонна трудова міграція. Із 20 районів цієї групи 5 – Київської, 4 – Одеської, по 2 – Житомирської, Вінницької і Чернігівської, по 1 – Донецької, Запорізької, Луганської, Харківської і Хмельницької областей.

**Показники зайнятості сільського населення
по групах районів України за ознакою зайнятості
за межами "формального" сектора економіки сіл, 2005 р.**

Показник	Всього	У т.ч. в групах районів з часткою зайнятих за межами "формального" сектора			
		I до 35,0%	II 35,1–55,0%	III 55,1–75,0%	IV понад 75,0%
1. Кількість районів, од.	490	20	130	252	87
2. Чисельність зайнятих на підприємствах, в організаціях та особистих селянських господарствах, тис. осіб	6338,7	163,1	1254,0	3172,6	1749,0
3. Рівень зайнятості (п. 2 по відношенню до числа осіб працездатного віку і працюючих пенсіонерів), %	75,8	67,7	72,5	77,1	76,8
4. Із загальної чисельності зайнятих (п. 2) працюють:					
4.1. – за межами своїх сіл, тис. осіб	1486,8	25,0	196,9	694,0	570,9
4.2. – в особистих селянських господарствах, тис. осіб	2611,7	25,8	396,7	1336,6	852,6
5. Чисельність зайнятих за межами "формального" сектора (п. 4.1 + п. 4.2), тис. осіб	4098,5	50,8	593,6	2030,6	1423,5
6. Рівень зайнятості за межами "формального" сектора (п. 5 : п. 2 × 100), %	64,7	31,1	47,3	64,0	81,4

Джерело: розраховано за даними державного статистичного спостереження "Соціально-економічна характеристика сільського населеного пункту" форма № 1-село, проведеного Держкомстатом України.

З іншого боку, в районах, які увійшли до групи з найвищою часткою зайнятих на підприємствах і в організаціях поза межами "формального" сектора сільської економіки, праця сільських жителів на підприємствах і в організаціях у міських поселеннях і на "виїзді" поєднується з високим рівнем зайнятості в особистих селянських господарствах. Із 87 районів, які увійшли до цієї групи, 62 розташовані у західних областях. Серед них 18 із 29 районів Львівської, 13 із 14 районів Івано-Франківської, 9 із 16 Волинської областей.

Понад 75% зайнятих поза межами "формального" сектора мають також по 4 райони АР Крим, Дніпропетровської, Донецької, Луганської областей.

Висновки

Потрібно враховувати, що нинішні оцінки ситуації із зайнятістю населення на сільських територіях базуються на досить недосконалому обліку зайнятості в особистому селянському господарстві та сільській трудовій міграції. Загалом вони дають підстави для характеристики стану соціально-трудої сфери села як незадовільного.

Головною особливістю нинішньої трудової діяльності сільського населення є надзвичайно низький рівень зайнятості на підприємствах і в організаціях, розташованих у сільській місцевості (за місцем проживання). Це зумовлено недостатнім рівнем розвитку аграрного та позааграрного підприємництва на сільських територіях, особливо малого і середнього бізнесу. Сформувалася також досить спотворена соціально-економічна (за формами господарювання) структура зайнятості саме в сільському господарстві. Вона характеризується, з одного боку, відносно невеликою і такою, що постійно зменшується, чисельністю найманих працівників, а з другого – завищеною кількістю осіб, зайнятих (у тому числі вимушено) непродуктивною працею в особистих селянських господарствах. Водночас практично відсутній прошарок формалізованих "працівників-власників" – фермерів та членів їх сімей.

Найдоцільнішим шляхом поліпшення структури зайнятості в сільському господарстві мало б стати істотне зменшення зайнятих в особистих селянських (непідприємницьких) господарствах і певне зростання чисельності фермерських сімейних господарств. Останнє вимагає стимулювання детінізації підприємницької діяльності в господарствах населення. Необхідно також всіляко підтримувати і поширювати розвиток позааграрних видів діяльності на сільських територіях, особливо на засадах малого і середнього підприємництва. Це особливо стосується тих видів діяльності, тих послуг, які раніше функціонували і надавалися сільському населенню в рамках багатогалузевих сільськогосподарських підприємств. Нині ж ці види діяльності залишаються або ж "тіньовими", або ж потреба в сервісних послугах залишається взагалі незадоволеною.

Характерною рисою сучасної зайнятості є робота сільських жителів за межами своїх населених пунктів. На відміну від поширеної в минулому "маятникової" міграції, нині вона пов'язана з тривалими виїздами на заробітки, у тому числі за межі України, що має дуже

негативні соціальні наслідки. Значну частину сільських трудових мігрантів можна вважати вилученою з трудового потенціалу села. Їх можливе повернення залежатиме не просто від створення робочих місць на селі, але й від їх якості: ці місця повинні відповідати стандартам щодо умов і оплати праці, якщо не прийнятним у розвинених країнах світу, то принаймні поширеним у міських поселеннях. Останнє, у свою чергу, стало б підґрунтям для формування нового рівня життєвого середовища на сільських територіях.

Велика зайнятість сільського населення в особистому секторі сільського господарства і поза межами села є однією з основних причин "знекровлення" місцевих бюджетів сільських територій. Розв'язання перелічених вище завдань сприятиме наповненню цих бюджетів і відповідно активізації соціально-економічного розвитку села.

І зрештою, звертає на себе увагу той факт, що відносно благополучніша ситуація з зайнятістю спостерігається саме в північно-східній частині України, яка, як відомо, характеризується як регіон демографічної кризи. Поясненням цього є те, що за високої депопуляції, скорочення чисельності сільського населення працездатні особи мають кращі можливості для працевлаштування на підприємствах і в організаціях, які продовжують функціонувати. Безсумнівно, питання формування того чи іншого рівня зайнятості сільського населення, взаємозв'язку цієї важливої складової життєдіяльності населення з іншими аспектами та загалом її впливу на соціально-економічний розвиток села потребують подальших глибоких досліджень.

Література

1. Постанова Кабінету Міністрів України від 06.07.2006 р. № 922 "Про затвердження Основних напрямів проведення державної політики зайнятості на період до 2009 року". Додаток 7 // Офіційний вісник України. – 2006. – № 27. – С. 81–82.
2. Економічна активність населення України 2005: Стат. зб. / Держкомстат України. – К., 2005. – С. 51.
3. Соціально-економічне становище сільських населених пунктів України: Стат. зб. / Держкомстат України. – К., 2006. – С. 44.
4. Забезпечення конкурентоспроможності аграрного сектора економіки України на внутрішньому і зовнішньому ринках: Наукова доповідь. – К.: Ін-т екон. та прогноз., 2007. – С. 216–218.
5. Економічна активність населення України 2005: Стат. зб. / Держкомстат України. – К., 2006. – С. 13.
6. Сільський сектор України на рубежі тисячоліть: у 2 т. Т. 2: Соціальні ресурси сільських територій / Л.О.Шепотько, І.В.Прокопа, С.О.Гудзинський, В.Д.Яровий. – К.: Ін-т екон. НАН України, 2003. – С. 455.
7. Прокопчук С. "Безробітні" в законі // Урядовий кур'єр. – 2007. – 27 червня.